

OSMANLI TOPLUMU SOSYAL YAPISININ KENT DÜZENİNDEKİ TEMSİLİ ⁽¹⁾

Hayriye Oya SAF*, Emre ERGÜL**

* Mimarlık Bölümü, Mersin Üniversitesi

** İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı Bölümü, İzmir Ekonomi Üniversitesi

Özet

Osmanlı kentlerinin kent imgesinde kimi mimari öğeler, özgünlükleri ve simgesel özellikleri ile dikkat çekmektedir. Eğimli arazilerde, tepelere ve meyillere tırmanan geniş bahçeler içinde konumlanan evlerden oluşan konut mahalleleri, duvarlarla çevrilmiş bahçe ve evler, dar sokaklar, minareler, kemerler, tonozlar, kubbeler ve bacalar kent imgesini oluşturan öğelerden bazılarıdır. Sosyo-kültürel ve ekonomik hayatın şekillendirdiği, ticari ve sosyal amaçlı alçak kamu binaları ve küçük dükkânlar, bahçeler ve dini hayatın yansıması olan derviş tekkeleri gibi diğer öğeler kent panoramasının bütünleşik elemanlarıdır.

Bu çalışmanın yöntemi Lapidus'un İslam kenti modeline dayanmaktadır. Modelde tanımlanan dört toplumsal örgütlenme kademesi; Devlet örgütü, Dinsel topluluklar, Esnaf -Ah-i örgütleri ve Mahallelerdir. İslam toplumlarında görülen bu yapı İmparatorluk dönemi Anadolu kentlerinde de karşımıza çıkmıştır. Bu örgütlenme biçiminin, Müslüman toplumlarda, hem kentsel hem de kırsal alanda toplum yapısının temelini oluşturduğu ve kentlerin fiziksel yapısını belirlediği söylenebilir. Bu kapsamda, söz konusu modeldeki toplumsal örgütlenme kademelerinin Osmanlı kent düzenindeki temsili irdelenmiştir.

Bu çalışmanın sonucunda dört ana bulgu ile karşılaşmıştır. Vezir, subaşı ve sancak valisi gibi imparatorluk veya eyalet yönetimlerinin üst kademelerinde bulunan kişilerin gücünü temsil eden saraylar, konaklar, selatin camileri ve külliyeler Osmanlı kentlerinin odak veya referans noktaları olmuştur. Dinsel farklılıkların koşulladığı, toplumun farklı bölümlere ayrılmış olması, kentsel alanda da kendini göstermiştir. Her grubun kendi mahallesinde yaşadığı bir sosyal strüktür içinde, Müslüman, Ermeni ve Yahudi mahalleleri net bir şekilde ayrılmıştır. Esnaf-Ah-i örgütlerinin imalat ve perakende dükkanları, hanlarda, kervansaraylarda, bedestenlerde ve kapalı çarşılarda lokalize olmuştur ve bu yapılar kentlerin ticari merkezini biçimlemiştir. Mahallelerin oluşumu ise kan bağına dayalı bir gruplaşmaya işaret etmektedir. Olasılıkla bu nedenle de, bir mahalledeki gelir düzeyi farklılığı sadece evin büyüklüğü ile tahmin edilebilmektedir.

Kısaca denilebilir ki, Osmanlı kentinin sosyal ve kültürel yapısı, fiziksel çevrenin oluşumunu hem makro, hem de mikro düzeyde belirlemiştir. Bir başka deyişle bu belirleyicilik, sadece kent formunda değil, bir mahalledeki evlerin ayrıntılarında bile gözlenebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Kenti Modeli, Osmanlı Toplum Yapısı, Osmanlı Kenti, Osmanlı Mahallesi

(1) Bu makale H. Oya SAF tarafından hazırlanan "A Typological Analysis of Parcel-House Relationship in Ottoman Western Anatolian Cities: The Case of Kula" başlıklı Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir (Saf 2004).

Submitted | Gönderim: 26.02.2019
Accepted | Kabul: 27.03.2019

Correspondence | İletişim:
oyasaf@mersin.edu.tr

doi: 10.5505/sjcrp.2019.77487

GİRİŞ

Özgün strüktürel yapıları ve simgesel özellikleri ile tanımlanan Osmanlı kentleri, kent imgesi içerisinde öne çıkan mimari öğeleri ile dikkat çekmektedirler. Eğimli arazilerde, tepelere ve meyillere tırmanan geniş bahçeler içinde konumlanan evlerden oluşan konut mahalleleri, duvarlarla çevrilmiş bahçe ve evler, dar sokaklar, minareler, kemerler, tonozlar, kubbeler ve bacalar kent imgesini oluşturan öğelerden bazılarıdır. Sosyo-kültürel ve ekonomik hayatın şekillendirdiği, ticari ve sosyal amaçlı alçak kamu binaları ve küçük dükkânlar, bahçeler ve dini hayatın yansıması olan derviş tekkeleri gibi fiziksel diğer öğelerle kent panoraması tamamlanır. Cerasi'nin deyimi ile tüm bunlar, iç ile dış arasında, doğa ve kent arasında, kesin sınırlar oluşturmadan bir araya gelerek, Osmanlı kentinin ana niteliğini belirlerler (Cerasi 1999).

Osmanlı şehirlerinde, kentsel dokunun çekirdeklerini Selçuklular ve Beylikler Devri yerleşmeleri oluşturmuştur. Osmanlı yerleşmeleri genel olarak sur dışında gelişme gösteren, kırsal alan ile iskân edilmiş bölge arasında kesin sınırları bulunmayan, açık bir kent olarak tanımlanmaktadır. Osmanlı döneminde kentlerin oluşum süreci genellikle oldukça hızlı olmuştur. Ordunun karargâhından başlayarak gelişen, işgal edilen açık araziye yerleşen şehirler olduğu bilinmektedir. Şehir iskân yerlerinin devamlılığına, İzmit, Bursa ve İzmir kentleri örnek verilebilir. Yeni Osmanlı şehirlerinin bir diğer özelliği de antik şehir kalıntılarının üzerine yerleşmemiş olmalarıdır. Batı Anadolu'da antik şehir dokularında görülen agora ve tiyatrolar, Osmanlı'lar zamanında genellikle kullanılmamıştır. Ayrıca Helenistik ve Roma dönemlerinde uygulanmış olan gridal plan şemasının da Osmanlı döneminde genelde uygulanmamış olduğu söylenebilir (Tosun 1983). Ancak Edirne Kaleiçi bölgesi yerleşimi gibi bazı istisnalar da mevcuttur.

Bu çalışmanın yöntemi Lapidus'un İslam kenti modeline dayanmaktadır. Lapidus'un sosyo-ekonomik ve mekânsal ilişkileri tanımladığı "İslam kenti" modelinde dört adet toplumsal örgütlenme kademesinden bahsedilmektedir (Lapidus 1984). Bu kademeler modelde; "İmparatorluk veya Devlet örgütü, Dinsel topluluklar (Toplumun mezhepler arası örgütlenmesi), Esnaf-Ah-i örgütleri (Loncalar veya daha genel deyimi ile sosyo-ekonomik meslek dernekçiliği) ve Mahalleler (Sosyo-ekonomik ve dinsel açıdan homojen özellik gösteren komşuluk birimleri) (Tosun 1983, 14)" olarak belirtilmektedir. İslam toplumlarında görülen bu yapı Anadolu'da ancak Osmanlı döneminde görülmeye başlanmıştır. Müslüman toplumlarda ister kentsel, ister kırsal alan söz konusu olsun, bu örgütlenme biçiminin bölge ölçeğinde, toplum yaşamının en önemli ve en geniş kapsamlı toplumsal örgütlenme kademelerinden birini oluşturduğunu söylemek mümkündür (Aktüre 1978).

Lapidus toplumsal kademelenmelerin yanı sıra, kentsel nüfusun da kendi içinde belirgin sosyal tabakalardan oluştuğunu belirtmektedir. Bu sosyal tabakalar mahallenin fiziksel yapısına yansımamıştır. Bu bağlamda Aktüre de, kentin fiziksel yapılanmasında yer alan mahallelerin hiçbirinde *sınıfsal dayanışma (solidarity) açısından mekânsal yakınlığın* bir kural ve gereklilik koşulu olarak saptanamadığını belirtmektedir. Mahallelerin heterojen kimliği öne çıkmakta, zengin ve fakirin yan yana yaşadıkları görülmektedir (Aktüre 1978).

Bu çalışma kapsamında söz konusu modeldeki dört toplumsal örgütlenme kademesinin her birinin Osmanlı kentindeki karşılığı irdelenmiştir. Örneğin;
a. Vezir, subaşı ve sancak valisi gibi imparatorluk veya eyalet yönetimlerinin üst kademelerinde bulunan kişilerin gücünü temsil eden saraylar, konaklar, selatin camileri ve külliyeler Osmanlı kentlerinin odak veya referans noktaları olmuştur.

- b. Dinsel farklılıkların koşulladığı, toplumun farklı bölümlere ayrılmış olması kentsel alanda da kendini göstermiştir. Her grubun kendi mahallesinde yaşadığı bir sosyal strüktür içinde, Müslüman mahallesi, Ermeni mahallesi ve Yahudi mahallesi ayrımları oldukça nettir.
- c. Esnaf-Ah-i örgütlerinin imalat ve perakende dükkanları, hanlarda, kervansaraylarda, bedestenlerde ve kapalı çarşılarda lokalize olmuştur. Kentlerin ticari merkezini biçimleyen bu yapılar, varlıklı ailelerin kurduğu vakıflar yoluyla yapılmıştır. Merkezin büyüklüğü kentin büyüklüğü ile orantılıdır.
- d. Mahallelerin oluşumu kan bağına dayalı bir gruplaşmaya işaret etmektedir. Olasılıkla bu nedenle de, bir mahalledeki gelir düzeyi farklılığı sadece evin büyüklüğü ile tahmin edilebilmektedir.

Yukarıda belirtilen dört toplumsal örgütlenme kademesinin her birinin Osmanlı kentindeki karşılığı ve kent dokusuna yansımaları ayrıntılı olarak incelenmeden önce Osmanlı kentinin fiziksel yapısı ve öğelerinin açıklanmasında yarar vardır.

OSMANLI KENTİNİN FİZİKSEL YAPISI VE ÖĞELERİ

Osmanlı kentinin fiziksel yapısı üzerine pek çok araştırmacı, hem kentsel doku hem de kentlerin mimari yapısı ve öğeleri üzerinden farklı tanımlamalar getirmiştir. Cerasi'ye göre; Osmanlı kenti dağlık bölgeden ovaya geçişten en iyi şekilde yararlanmış olan bir dağ eşiği kentidir ve kentler genellikle eğimli arazilerde kurulmuştur. Osmanlı kentinin duvarlarla çevrilmemiş oluşu özellikle göze çarpmaktadır (Cerasi 1999). Pier Pinon'a göre ise Bursa, Edirne, Afyon, Kütahya ve Tokat kentlerinde olduğu gibi, kentlerin çekirdekleri genellikle mevcut yerleşimlerin eteklerinde ya da surlarla çevrili Bizans kentlerinin yanında kurulmuştur.

Kent, surların kapılarından çıkan sokaklardan başlayarak yayılmıştır. Osmanlı kentinin çekirdeği bir ulu camiyi, bir bedesteni, çarşığı ve hanları içeren bir anıtsal yapı topluluğunun çevresinde toplanmıştır. (Pinon 1999, 167)

Osmanlı kentlerinde cami, mescit gibi mekânlar dışında insanları bir araya toplayacak bir mekân görülmemektedir. Meydan kavramı mahalle içindeki küçük meydanlıklar haricinde pek yoktur (Tosun 1983). Toplumsal merkez kavramı bulunmamaktadır. Çok sayıdaki simge mekân ve yer, kent içinde homojen dağılmıştır. Bu homojen dağılımın içerisinde öne çıkan sadece ticaret merkezi ve anıtsal kompleksler ile temsil edilen dini merkez olmuştur. Bu bağlamda Cerasi'nin de belirttiği gibi; Osmanlı kentleri konut, ekonomik etkinlikler ve dini kültürel etkinlikler olarak tanımlanabilecek üç ana işlev grubu ve bu grupların yansıması olan bina komplekslerinden oluşmuştur denilebilir. Bu ayrım Osmanlı kent morfolojisinin ana prensibidir (Cerasi 1999).

Ticaret merkezi yukarıdaki dağılımda da belirtildiği gibi, ana işlevlerden biri olarak Osmanlı kentlerinin çekirdeğini oluşturur. Küçük ve orta ölçekteki kentlerde dükkânlar, ana caminin ve hamamların etrafında bir çarşı bölgesi oluşturarak gelişir. Cami ve çarşı arasında vakıf aracılığıyla oluşmuş bir ilişki söz konusudur ve bu bağlamda dini merkezle iş merkezi olarak tanımlanabilecek bölge birbirlerine yakın olarak konumlanmıştır. Ancak mekânsal bir bütünleşmeden söz edilemez. Çarşı yalnızca caminin varlığını sürdürmesi için gelir temin eden bir öğedir, bu nedenle de mekânlar arasında yakınlık ilişkisi bulunmaktadır. Şehir dokusunun en önemli fiziksel elemanı camidir. Çarşı ve cami ana caddelerin kesiştikleri yerlerde konumlanmışlardır. Konut bölgeleri, yani ev ve çevresi olarak tanımlayabileceğimiz mahalleler ise çarşıda yoğunlaşan zanaata ve ticari işlere kapalıdır ve bundan dolayı konumlanma

açısından bu mekânlarla birebir ilişki içinde değillerdir. Dini ve kültürel etkinlikler ile konutlar arasındaki ilişkinin ise daha yoğun olduğu söylenebilir. Çünkü ayırım bölgesel değil, tipolojiktir (Cerasi 1999). Bu üç işlevsel grup toplumsal yaşantıdaki yansımalarının sonucu olarak, oluşturdukları mimari öğelerle kentin morfolojik yapısını ve bu morfolojik yapı içerisindeki ilişkileri de tanımlamışlardır. Yönetimsel merkez Osmanlı şehir dokusunda fiziksel bir eleman olarak ortaya çıkmamıştır. Ancak İstanbul diğer kentlerden farklıdır. Saraylar ve diğer yönetim yapıları İstanbul'da kent dokusunun önemli bir parçasını oluşturmaktadır.

Bu üçlü ayırımın yanında, kentin algılanmasında oldukça etkili olan diğer bir konu da etnik bölünmedir. Farklı etnik gruplar Osmanlı kentlerinin değişik bölgelerinde ikamet etmektedirler. Yaşadıkları bu farklı kent bölümleri (mahalleler), sakinlerinin etnik kökenleri göz önüne alınarak isimlendirilirler. Büyük bir sahayı kaplayan İslam-Türklerin mahalleleri ile Hıristiyan-Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin mahalleleri, sosyal bölünüşün bir sonucu olarak birbirinden ayrılmıştır (Tosun 1983). Kentte farklılık gösteren ve belirtilen ana işlev gruplarının dışında kalan diğer bölgeler, büyük endüstrilerin, çevreyi kirleten ve oldukça fazla yer tutan zanaatların ve büyük açık alanlara gereksinim duyan pazarların olduğu bölgeler olarak tanımlanabilir (Cerasi 1999).

Kent morfolojisini belirleyen ana bölümlerden sonra, dokunun gelişiminde parsel ve yol örüntülerinin tanımlanması yararlı olacaktır. Pinon'a göre; parsel ve yol örüntülerinin gelişiminde, kentsel dokuların genellikle kırsal alanların üzerinde yayılarak gelişmesi (daha eski bir kentsel dokunun bulunması durumu dışında) etken olmuştur. Bu bağlamda genel yapının değişmemesi (planlı ifrazın dışında), mevcut izlerin korunması alışlagelmiştir. Belirli bir kentteki yol şebekesi, kırsal yolların ve çevrede ekilmiş parsellerin örüntüsüyle benzerlikler göstermektedir. Konut alanlarında daha küçük ve daha düzenli yapı adaları oluşturmak amacıyla, ek yollara başvurulduğu da görülmektedir. Pinon tali yol olarak tanımlanabilecek bu yolların, büyük parselleri bölmüş olması olasılığı üzerinde durmaktadır. Bu bağlamda kırsal parselasyon örüntüsü, kendisiyle aynı geometride kentsel bir dokunun oluşmasını sağlamıştır denilebilir. Yeni sokaklar ise, adaların bölünme çizgisine, yani başlangıçtaki parsellerin uzun kenarlarına paraleldir. Sonuç olarak, kentin dokusu ile anıtlar arasında yol şebekesi açısından ve kentin dokusu ile evler arasında parsel düzeni açısından sıkı ilişkiler söz konusudur (Pinon 1999).

Yol Düzeni ve Sokaklar

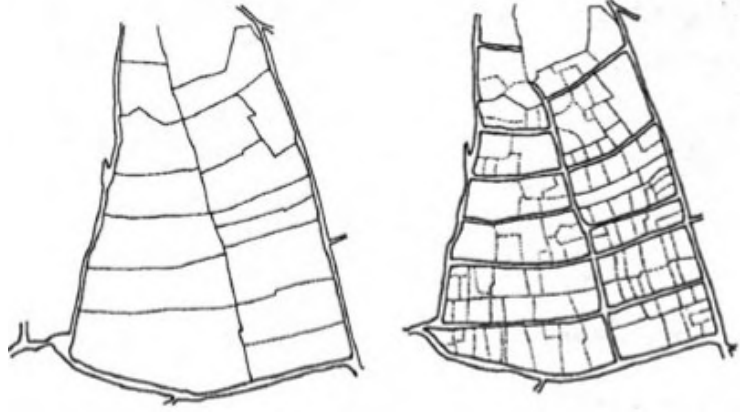
Osmanlı konutunun sınıflandırılabilir planimetrik yapısına karşın, kent dokusu, organik yapısı, kuralsız ve dar yol düzeni ile göze çarpmaktadır. Yolların uzunlukları arasında büyük farklar bulunmaktadır ve hiçbir kurala uymadan yön değiştirmektedirler. Merkezde sürekli, periferide ise geniş olan bir yol düzeni söz konusudur. Genellikle yapı adasının içine doğru yönelmiş farklı uzunlukta, çok sayıda çıkmaz sokak bulunmaktadır (Cerasi 1999).

Hem yük taşıyan hayvanların geçişine olanak sağlaması zorunluluğu, hem de tekerlekli arabaların kullanımına uzun süre kapalı olması nedeniyle, sokak genişlikleri genellikle dar tutulmuştur (Tosun, 1983). Ancak her mahallede, çoğu zaman ana bir geçiş yolu da mevcuttur. Bu yol çarşıya veya varsa iç kaleye yönelmektedir (Cerasi 1999).

Matris Sokaklar

Yol şebekesindeki hiyerarşi yokluğu göze çarpmakla birlikte, Pinon, yaptığı analizlerde başlıca sokakları ya da "*matris*" sokakları ortaya çıkarmıştır (Resim 1).

Bu sokaklar, güzergâhların çizgiselliği ve devamlılığı, kenarlarındaki yapılaşmanın yoğunluğu ile dikkat çekmektedir. "*Matris*" sokaklar, çeşitli mahalleler arasında uzanan ya da merkezi çevreye bağlayan yollardan oluşmuştur. Bu yolların giderek sokağa dönüşen, kırsal yollar olduğu söylenebilir. Sokağa dönüşen yollar, kentsel doku yoğunlaştığında başlıca sokakları, yani "*matris*" sokakları oluşturmuştur (Pinon 1999).

Resim 1. Matris Sokaklar
(Pinon 1999, 172)

Çıkma Sokaklar

Osmanlı kentlerinde özel koşulların ürünü olarak oluşan çıkma sokaklara rastlansa bile, bunların çoğunun yapısal olduğu izlenimi edinilmektedir. Kenarındaki büyük parselleri bölen ve ulaşılacak başka bir nokta kalmadığı noktada son bulan çıkma sokaklar, özellikle daha sık dokuların içinde yoğunlaşmaktadır (Pinon 1999). Çıkma sokak büyük adaları bölmenin mekânsal açıdan en kestirme biçimidir denilebilir (Resim 2). Pinon Osmanlı kent dokusunda "*matris*" sokakların ilk sırasının yapılaşmasından sonra oluşmuş olan ve büyük yapı adalarında, matris sokağın kenarındaki evlerin ilk sırasını aşarak iç parsellere ulaşımı sağlayan çıkma sokakların varlığından bahsetmektedir. Çıkma sokaklar, tek bir yönde gelişerek bir kök gibi uzunlamasına adaların içine dalmaktadırlar. Çıkmanın güzergâhının zikzak çizmesi ya da iki kola ayrılması o çıkma sokağın gelişiminin belirtisi olarak görülebilir. Ayrıca sokağın bölünerek iki çıkmanın oluştuğu durumlar da bulunmaktadır (Pinon 1999).

Resim 2. Çıkma Sokaklar
(Pinon 1999, 172)

Seyrek bir yerleşim düzenine sahip olan küçük merkezlerde, yol sistemi, mahalleden ticari merkeze doğru akmaktadır. Kalabalık kentlerde ise yüksek konut yoğunluğu ve bunun sonucu olarak da çıkmaz sokakların oluşması, yerleşimin temel strüktürünü oluşturur. Yapı yoğunluğunun daha yüksek olduğu Batı ve Kuzey Anadolu'da, parsel düzeninin kırsal altyapısı daha az belirgindir. Buna karşın, bu bölgelerde mahalleler içine kapanık değildir, birçok yol kırlara ve kentin diğer bölümlerine ulaşır. Tokat, Kastamonu, Bursa, Saraybosna gibi orta büyüklükteki merkezlerde konut bölgesi çok sayıda düz yoldan oluşmaktadır ve bunların "*kentleşme derinlikleri*" çok azdır (Cerasi 1999).

Parseller, Yerleşim Düzeni ve Doku

1968 Yollar tamamlayıcı bir öge oldukları halde, kent arazisinin büyük bölümlerinde belirleyici değillerdir. Dokunun geometrik özellikleri, bina kütlelerinin yönlendirmesinden ve düzenlerinden kaynaklanmaktadır (Cerasi 1999). Osmanlı kentlerinde yol dokusunun süreksizliğine karşılık, parsel dokusunda benzerlikler söz konusudur.

Parsel dokusunun yol dokusuna oranla egemen ve iyi strüktüre olmuş yapısı ile Osmanlı kent dokularını, "doğulu" kent dokuları kategorisinde değerlendirmek doğru olur. (Pinon 1999, 174)

Pier Pinon Osmanlı kent dokularına ilişkin yaptığı sınıflandırmasında yoğunluk, parsel büyüklüğü ve çıkmaz sokak bulunup bulunmaması gibi birtakım kriterleri dikkate almıştır. Bu kriterlere göre Osmanlı kent dokularının sınıflaması aşağıdaki tabloda (Tablo 1) belirtildiği gibidir.

No	Pinon'un Osmanlı Kent Dokuları Sınıflaması
1	Düşük yoğunluklu, az sayıda çıkmaz içeren düzensiz dokular
2	Homojen, yoğun, küçük parselli, az sayıda çıkmaz içeren düzensiz dokular
3	Yoğun, çok sayıda çıkmaz içeren düzensiz dokular
4	Parselasyon örgüsü açısından homojen, yoğun, büyük parselli, çok sayıda kısa çıkmaz içeren düzenli dokular
5	Yol şebekesi açısından oldukça düzenli, gevşek dokular
6	Yol ve parsel örgüleri bakımından homojen, yoğun, küçük parselli, çok az sayıda çıkmaz içeren oldukça düzenli dokular
7	Gevşek yapıda, "matris" sokaklı ve karma parsel örüntüsündeki dokular
8	Çok yoğun, ince uzun parsellerden oluşan oldukça düzenli dokular
9	Tamamen düzenli, genellikle dik açılı dokular

Tablo 1: Pinon'un Osmanlı Kent Dokuları Sınıflaması (Pinon 1999, 176-77)

Pinon'a göre; parselasyon örgüsü açısından homojen, yoğun, büyük parselli, çok sayıda kısa çıkmaz içeren düzenli dokular, merkezi avlulu ev ya da avlu-bahçeli ev tipine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Yol şebekesi açısından oldukça düzenli, gevşek dokular, özellikle "matris" sokaklardan ya da ana yollardan ve çok az sayıda çıkmazdan oluşan mahalleleri içermektedir. Bu mahalleler genellikle 18. yüzyılda kurulan çevre mahallelerdir. Yol ve parsel örüntüleri bakımından homojen, yoğun, küçük parselli, çok az sayıda çıkmaz içeren oldukça düzenli dokular için Ayvalık örneklem alanı incelenebilir. Gevşek yapıda, "matris" sokaklı ve karma parsel örüntüsündeki doku tipinde, sokaklar boyunca küçük boyutlu parseller yer alırken, adanın ortasında büyük parseller bulunmaktadır.

İstanbul'da Fener, Balat, Kumkapı, Salmatomruk semtleri bu tip dokulara örnek gösterilebilir. Bu tipteki ince uzun parsel örüntüsü "frenk", "fener" evine bağlı olarak gelişmiştir. Çok yoğun, ince uzun parsellerden oluşan oldukça düzenli dokulara İstanbul'da Sakızağacı Mahallesi örnek gösterilebilir. Burada Avrupa'nın Ortaçağ kentlerine çok benzeyen, küçük evlerin bulunduğu kentsel bir doku dikkat çekmektedir. Tamamen düzenli ve dik açılı olarak tanımlanan dokular ise yangından sonraki parselasyon alanlarına ya da imara açılan alanlara denk düşmektedir. Bu doku tipleri birbirlerinin türevi gibidirler. Biri diğerinin daha gelişmiş şeklidir. Bu gelişimde batılılaşmanın da etkisi olduğu bir gerçektir. Ancak Pinon'a göre bu etki Osmanlı kent dokularının "doğulu" niteliğinin öne çıkmasına engel değildir (Pinon 1999).

Konut tiplerinin bu dokular üzerindeki gelişimi konusunda da farklılıklar bulunmaktadır. *Küçük parselli yoğun dokularda* yapı tüm arsayı kaplarken *büyük parselli gevşek dokularda* yapı alanın ancak bir kısmını kaplamaktadır (Pinon 1999). "Büyük bir evi ve bahçesini barındıran büyük ve toplu "tek" bir Osmanlı parseli bulunmamaktadır." (Pinon 1999, 174) Pinon'a göre; parsellerin boyutları ile konut tipleri arasında ilişkiler kurulabilir (Pinon 1999). Bu noktada kentte konut dokusunun gelişiminin incelenmesi yerinde olacaktır.

Konut Dokusu

Osmanlı kent dokusunda konut alanlarının yoğunluğu dikkat çekmektedir. Bu bağlamda kentin hâkim mimari elemanlarından birisi de Osmanlı konutu olmuştur. Mahallenin kuruluş aşamasında çok düşük olan konut yoğunluğu, ileriki dönemlerde artmış, 19. yüzyılda % 60 ile % 77 arasında değişen oranlara ulaşmıştır (Cerasi 1999).

Osmanlı kenti konut dokusuna baktığımızda yoğun ve ilk bakışta düzensiz gibi görünen bir yapı karşımıza çıkmaktadır. Cerasi'ye göre; Osmanlı dokusunun düzensiz görünüşünün altında pek çok yapısal faktör gizlidir. Bu faktörleri dört grupta toplamak mümkündür. İlk faktör, kentin sosyo-kültürel yapısının da bir sonucu olarak, konut kümelerinin birbirinden ayrı birimler olarak tanımlanabilecek bölümlere, yani mahallelere ayrılmış olmasıdır. İkincisi, parsel düzeninin ve kent arazisinin bölünme biçimlerinin de etkisiyle, yolların kendine özgü oluşmasıdır. Konut bölgesinin yol düzeni, ilk bakışta, kıvrımlı ve çok hareketli olan yapısı ve çıkmaz sokakların varlığı ile dikkati çeker. Kıvrımlı güzergâhlar ve çıkmaz sokaklar, oldukça büyük boyutlarda olan parsellerin bölünme zorunluluğundan meydana gelmiştir, bu bölünme için özel bir planlama yoktur ve yapı bloklarının içindeki "artık serbest mekânlar" da oldukça büyüktür. Üçüncü faktör, kent parselinin kesin tipolojik kurallar sonucunda oluşan ve genellikle bahçenin tamamını kaplayan genişliğidir. "Dördüncüsü ise, teraslı ve izotop düzenleri olan yerleşim şemaları ile planivölümetrik şemaların üstünlüğüdür." (Cerasi 1999, 100)

Evin konumlanmasında ve yönlenmesinde de birtakım faktörler etkili olmuştur. Örneğin, cephelerin ve yapı kütlelerinin yönlenmesi, dışa ve güneşe doğrudur. Manzaradan en iyi biçimde yararlanma isteği de bu yönelimde etkilidir. Komşu avlularına doğru görüş alanının engellenmesi ise yine Osmanlı kentinin sosyo-kültürel yapısından kaynaklanır. Bu noktada mahremiyet kavramı yönlenmede etkili olmuştur denilebilir. Ayrıca kare veya dikdörtgen planlı odaların belli tipolojik özelliklerle bir araya gelmesinden oluşan konutların, dokunun genel biçimine ve yoğunluğuna, yol düzeni ve parsel arasındaki ilişkilere doğrudan etkisi de dikkat çekicidir (Cerasi 1999). Kuban'a göre, Anadolu'da özellikle Osmanlı egemenliğinden sonra eski konut geleneklerinden ve yerel yapı tekniklerinden yararlanılmaya devam edilmekle birlikte, bu gelenekleri malzeme, plan tipolojisi,

kullanış biçimi, mekân tasarımı ve bezeme bağlamında tümüyle geliştirmiş olan bir konut tipi gelişmiştir. Oluşumu büyük olasılıkla 16. yüzyıldan sonra tamamlanmış olan bu yeni konut anlayışı, karmaşık yapı teknikleriyle yapılan, fakat ağırlığı ahşap taşıyıcı sistem olan çok karakteristik bir konut mimarisi yaratmıştır (Kuban 1995). Bu nedenle de Osmanlı konutu kentin fiziksel yapılanmasında diğer anıtsal yapılar kadar dikkat çekmekte ve karakteristik özellikleriyle öne çıkmaktadır.

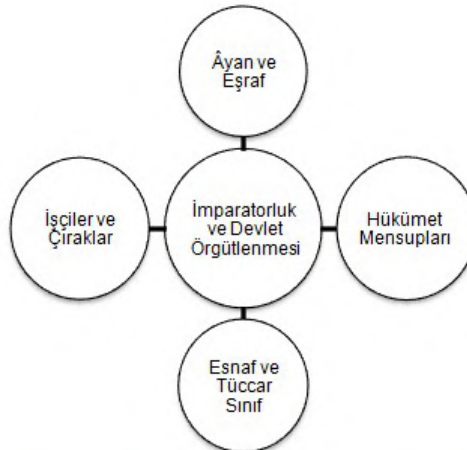
OSMANLI TOPLUMUNUN EKONOMİK VE SOSYO-KÜLTÜREL YAPISININ KENTLERİN FİZİKSEL DOKUSUNA YANSIMALARI

Bir kentin yapısını kavramak için yalnızca o kentin fiziksel özelliklerine odaklanmak yanıltıcı olabilir. Kentler toplumların geliştirdikleri kültür ve bu kültür bağlamında oluşan mekânsal organizasyon biçimlerinden kaynaklı morfolojik yapı ile tanımlanmalıdır. Kentlerin sosyo-kültürel yapısı ve ekonomik anlamda gelişimi fiziksel yapının oluşumunda birincil etkenlerden biridir. Bu nedenle çalışmanın yöntemi Lapidus'un İslam kenti modeline dayandırılmıştır.

Lapidus (1985) sosyo-ekonomik ve mekânsal ilişkileri tanımladığı "İslam kenti" modelinde dört adet toplumsal örgütlenme kademesinden bahsetmektedir. Bu bölümde Lapidus tarafından "*İmparatorluk veya devlet örgütü, Dinsel topluluklar, Esnaf-Ah-i örgütleri ve Mahalleler*" olarak tanımlanan (Tosun 1983) bu toplumsal örgütlenme kademelerinin, Osmanlı kentindeki fiziksel karşılıkları irdelenmeye çalışılacaktır.

İmparatorluk ve Devlet Örgütü Hiyerarşisi Bağlamında Osmanlı Kentlerinin Gelişimi

İmparatorluk ve Devlet örgütlenmesi açısından Osmanlı kentlerine bakıldığında, farklı sınıflandırmalar karşımıza çıkmaktadır. Mustafa Akdağ (1995) örgütlenme yapısını sosyo-ekonomik yönden incelemiştir (Resim 3). Akdağ'a göre; şehrin en üstteki sosyal sınıfı âyan ve eşraftır. Bu kişiler geçmişte vezir, subaşı, sancakbeyi, kadı, müderris gibi görevlerde bulunmuş olan kişiler arasından seçilmektedir. İkinci sırada; hükümet mensupları bulunur. Müderrisler, vakıf nazırları, maliye memurları, asker şefleri ve polis amirleri (subaşılar ve asesbaşıları) hükümet mensupları sınıfında tanımlanmaktadır. Kadı bütün kademelerin üstünde yer alır. Üçüncü sırada, esnaf ve tüccar sınıfı vardır. Esnaf şeyhleri ve yiğitbaşılar, üstadlar ve tüccarlar bu sınıfa dâhildirler. Dördüncü sırayı ise işçiler ve çıraklar ile işletme veya toprak sahibi halk tabakaları ve vakıflardan yararlanan "*mürtezika*" zümresi almaktadır (Akdağ 1995).

Resim 3. Osmanlı Devri Şehir Topluluklarının Sosyo-Ekonomik Yönden Kademelenmesi (Akdağ, 1995)

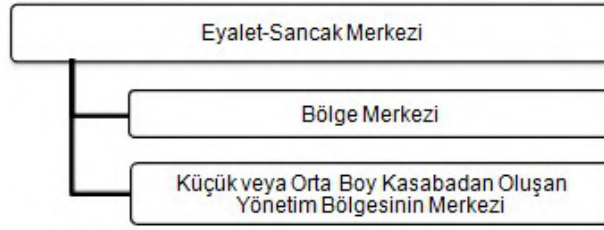

Kuban'ın etnik farklılıkları da dikkate alarak yapmış olduğu sınıflandırmasında; toplumun birinci bileşeni, Müslüman Türkler'dir. Aynı sınıflandırmada ikinci bileşen, ekonomik yaşamda önemli bir yeri olan gayrimüslimler olarak tanımlanırken, üçüncü bileşenin de sultan, askerler ve yönetsel yapı tarafından simgelenen devlet olduğu belirtilmektedir. Yönetim adına her şey en üst kademede yer alan devletin denetimindedir. Sultanın mutlak egemenliği söz konusudur. Devlet yönetimi Batı dünyası ile karşılaştırıldığında, oldukça katıdır. Sınıf yapısı henüz gelişmemiştir. Devlet işlerinde sivil katılım ise yok denecek kadar azdır (Kuban 1996).

Cerasi'ye göre de yerleşmelerin yönetim hiyerarşisi üç bölüme (Resim 4) ayrılmıştır:

Bir bölgeye veya geniş bir taşra yöresine karşılık gelen, bir paşanın yönetimindeki eyalet ve yahut sancağın merkezi; sancağın olduğu yer, yani çevresini veya çok sayıdaki kenti ve kasabayı kapsayan küçük bölgeye karşılık gelen bölge merkezi; subaşının bulunduğu, genelde küçük veya orta boy kasabadan oluşan yönetim bölgesinin merkezi. (Cerasi 1999, 57)

Aktüre bu yönetim hiyerarşisi içerisindeki eyalet merkezleri için 40-50.000, sancaklar için 20-30.000, subaşının bulunduğu yerler içinse 5-10.000 nüfustan bahsetmektedir (Aktüre 1978).

Resim 4. Osmanlı Kentlerinde Yerleşmelerin Yönetim Hiyerarşisi (Cerasi 1999)

Kentin yönetiminde ilmiye sınıfı büyük bir önem taşımaktadır. İlmiye sınıfının bir kısmı kadı, müderris ya da müftü olarak devlet hizmetinde çalışmaktadır. Diğer bir grup ise imam, vaiz ya da vakıf emini olarak görevlidir (Faroqhi 2002). Ancak, "ana görevli memur figürü, kadıdır (Cerasi 1999, 68)." Kadı gayrimenkul uzlaşmalarına, belediye ve yargıyla ilgili sorunlara yönelik yetkilere sahip İslam yargıçısı olarak tanımlanabilir, hükümetin atadığı bir yönetici işlevi görmektedir. Güçleri, Osmanlı öncesi kentlerdeki kadılara oranla oldukça geniştir. Her bölge ayrı bir kadının yönetimi altındadır. Bazı kadılar, büyük bir kadılık bölgesinde ya da mahkemeden uzakta kalan bir kasabada, kendilerine vekâlet etmek üzere yöreyi tanıyan naipler atayabilmektedir. Bu sayede ücra köyleri de etkinlik alanlarına katmaya çalışmaktadırlar (Faroqhi 2002). Kadılar ayrıca, elli altı kolluk gücünden oluşan bir teşkilâtın başında yer alan muhtesipten yardım alırlar. Muhtesipler, kethüda ve mütevellilerin yaptıklarını denetlerler (Cerasi 1999). Bu görevlilerin yanı sıra, kent işlerinden sorumlu olan ancak çoğunlukla çarşı-pazarı denetlemekle yükümlü bulunan ihtisab ağaları, yapıları denetleyen mimarbaşı, suyollarını denetleyen subaşı gibi başka görevliler de bölge yönetiminde yer almaktadır (Kuban 1996).

Tüm bu yönetsel kademelenmeler dikkate alındığında, hiyerarşinin, sosyal sınıfların yaşam alanlarının şekillenmesine, yani kentlerin fiziksel yapısına tamamıyla yansımaları söylemek mümkün değildir. Aktüre'nin de dediği gibi; kent mekânında oluşmuş mahallelerden hiçbirinde sınıfsal dayanışma (*solidarity*) açısından mekânsal yakınlık gerekli bir koşul değildir. Sosyal tabakalaşmada her kademedeki homojen yapıya karşın, mahallelerin heterojen nitelik taşıdığı, zengin ile fakirin yan yana yaşadığı bilinmektedir (Aktüre 1978). Yapılar, büyüklükleri, malzeme ve bezeme farklılıklarıyla birbirlerinden ayrılabilirler, bir bölgede toplanmaları söz konusu değildir. Kent morfolojisinde farklı karakteristik özellikleri barındıran bu yapıların yan yana yer alabildiği görülmektedir.

İstanbul'un yönetimi ise diğer bölgelere kıyasla özel bir duruma sahiptir. Çünkü devlet düzeyi ve belediye düzeyi burada özdeşleşmektedir. Bu bağlamda yönetim kademelenmesi ve üst düzey sınıfların yaşam alanlarının fiziksel dokuya yansımalarının daha baskın olduğu söylenebilir. Vezir, subaşı ve sancak valisi gibi imparatorluk veya eyalet yönetimlerinin üst kademelerinde bulunan kişilerin gücünü temsil eden saraylar, konaklar, selatin camileri ve külliyeler her zaman kentlerin odak veya referans noktaları olmuştur. Ancak söz konusu olan padişah ve devlet yönetimi olduğunda bu baskınlık daha da artmakta ve kentin morfolojik yapısını tamamen etkilemektedir.

İmparatorluk ve Devlet Örgütü Hiyerarşisi Bağlamında Fiziksel Çevre Üretimi

Kamusal ve Özel İnşaatlar

İmparatorluk ve devlet örgütü hiyerarşisi açısından bakıldığında fiziksel çevre üretiminde ortaya çıkan en önemli özellik, kamusal ve özel inşaatlar ayrımının bulunuyor olmasıdır. Kamusal mimarlık ürünleri, genellikle anıtsal nitelikte olup, kent dokusunda öne çıkan yapılardır ve imparatorluk ve eyalet yönetimlerinin üst kademelerinde bulunan kişiler tarafından yaptırılmışlardır. Anıtsal yapılar genellikle taş konstrüksiyondur ve kullanılan kesme taşların düzgün işlenmiş olmasına çok önem verilmektedir. Bazı durumlarda, eski yapılardan alınan malzemeler anıtsal yapılarda kullanılmıştır. Faroqhi'ye göre bunun nedeni, bu malzemelerin ucuz ve kolay bulunur olmaları değil, simgesellikleri yüksek, değerli, antika olarak tabir edilebilecek parçalar olmalarıdır. Tuğla ise çoğu kez süsleme amaçlı kullanılmış bir malzeme olarak karşımıza çıkar. Özellikle 18. yüzyılda yatay sıralar halinde kullanılan tuğla malzeme, cephelerde kesme taşın açık gri rengini yumuşatmıştır. Bezeme malzemesi olarak çinilere de rastlanmaktadır. Kamusal-anıtsal yapıların birçoğunun üzeri kurşun kaplı kubbelerle örtülmektedir. 15. yüzyıldan önceki örneklerde kubbelerin kiremitle kaplandığı da görülmektedir (Faroqhi 2002).

Sivil mimari olarak adlandırılan özel inşaatlarda ise, yöresel malzemelerin hâkimiyeti söz konusudur. Bu yapılar devletin yönetim kademesinde daha alt gruplarda yer alan sınıfların yaşam alanlarını oluşturur. Taş, sadece ağaç yönünden fakir olan ve taştan daha ucuz malzemenin bulunmadığı bölgelerde, ya da Ürgüp gibi, çıkan taşın kolay işlenebilir olduğu yörelerde kullanılmaktadır. Batı Anadolu, Karadeniz ve İstanbul'da konut yapımında ahşap malzeme kullanıldığı görülmektedir. Ahşabın çok pahalı olduğu iç bölgelerde ise, hımsız yapı tekniği geliştirilmiştir. Yine iç bölgelerde kerpiç kullanımı da yaygındır, sadece taşıyıcı öğeler ve çatı ahşap malzemedeki inşa edilmektedir. Kurak iklim bölgelerinde, evlerin çatıları çoğunlukla düz yapılmakta ve yazları teras olarak kullanılmaktadır. Kıyı şeridinde ve ormanlık bölgelerde ise çatılar eğimli yapılarak, üstleri "padavra" adı verilen ince tahta levha ya da kiremitle kaplanmaktadır (Faroqhi 2002).

Bir kentte yapılacak özel inşaatların neredeyse tamamı o kentin kadısının iznine tabidir. Kadı, görevlendirdiği bir mimarı veya yapı ustasını yapının teknik kontrolünde yetkili kılmakta, bu şekilde inşaatların denetimini sağlamaktadır. İnşaat vergisi bina emini tarafından toplanmaktadır. Kamu yararına yapılan yapılar ise Sultan veya özel kişiler ve vakıfların desteğiyle gerçekleştirilmektedir (Cerasi 1999). Kentte tüm inşaatlar için denetim mekanizması işlemektedir denilebilir. Bu bağlamda; "D'Ohsson (1787) yasa dışı inşaatları önlemek için acımasız kontrollerden ve sık sık yapılan yerinde incelemelerden bahseder." (Cerasi 1999, 68) Osmanlı döneminde çok sayıdaki ferman, binaların korunma amaçlı yapılardan ve camilerden olan uzaklıklarını ve onların

maksimum yüksekliklerini belirlemektedir. Öte yandan ayrıntılı bina nizamnameleri ancak 19. yüzyılın başlarında oluşturulmaya başlanmıştır. Bu nizamnamelerin ve oluşturulan denetim mekanizmasının, özellikle taşrada ne oranda etkili olduğu konusunda bir bilgimiz bulunmamakla birlikte, 18. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar konut dokusunun farklı nizamnamelerle saptanmış olan ev yükseklikleri ile ilgili sınırlandırmalara yeterince sadık kaldığı görülmektedir (Cerasi 1999). Bu bağlamda tüm inşaat faaliyetlerinin devletin denetimi altında gerçekleştiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Mimarlar

Kamusal mimarlıkla sivil mimarlık etkinlikleri arasındaki farklardan biri de, kamusal yapılarda genellikle sorumlu mimarın adının bilinmesi, özel yapılarda ise bilinmemesidir. Osmanlı mimarları hakkında çok fazla bilgi bulunmadığı bir gerçektir. Osmanlı mimarlarının hepsini loncalarının dayatmalarına ve saray bürokrasisinin emirlerine bağlı anonim zanaatkârlar olarak tanımlamak yanlış olacaktır. Tersine, bazıları sözü çok geçen, saygın kişiler olarak tanınmaktadır (Faroqhi 2002).

Mimar Sinan, Atik Sinan, Davud ve Mehmet Ağa çok tanınan bazı mimarlardır. Dönemin görkemli yapılarının çoğu İstanbul ve çevresinde inşa edilmiştir. Padişahın ya da aile üyelerinin istedikleri yapıların projeleri hazırlandıktan sonra, öncelikle mimarbaşı tarafından onaylanmakta, daha sonra padişaha sunulmaktadır (Faroqhi 2002).

Diğer bir uygulama da İstanbul dışında inşa edilecek yapılarda, şantiyeye denetim için genç bir mimarın görevlendirilmesidir. Şehir mimarları her şeyden önce, merkezi otoritenin taşra kentleri üzerindeki bürokratik denetiminin bir aracı olarak görülmektedir. Merkezi yönetimin görevlendirdiği bu mimarlar genellikle, örgütlenmesi 16. yüzyılın başlarına kadar giden Hassa Mimarları Ocağı'nda eğitim görmüşlerdir. Şehir mimarları inşaat işleriyle uğraşan bütün zanaatkârları denetlemekle görevlidirler. Taşrada özel bir inşaata, şehir mimarının onayı olmadan başlanamamaktadır. Şehir mimarı bazen inşaat malzemelerine de standart getirebilmektedir (Faroqhi 2002). Denetim amaçlı yapılan bu görevlendirmeler ile taşrada inşa edilmiş yapıların başkent üslubundan çok farklı olmaması sağlanmıştır.

Osmanlı döneminde, özellikle İstanbul'da yeni yapılacak evlere, bugünkü "belediye yapı yönetmeliği" ile benzer kurullarla düzenlemeler getirilmiştir. Örneğin; çıkma yapan üst katlar sokağa taşmamaktadır. Bu kurullar inşaat sahipleri ve mimarlar tarafından bilinmek zorundadır. Şehir mimarı inşaat ve yapılarla ilgili anlaşmazlıkların çözümünde kadıya yardımcı olmaktadır. Gereken durumlarda kadı sicil defterlerine de başvurulabilir. Ayrıca inşaat işinde çalışan zanaatkârların harçlarını da şehir mimarı toplamaktadır. Çünkü mimar sözcüğü sadece bilinen anlamda mimarları değil, daha alt düzeydeki yapı ustalarını da kapsamaktadır. Sivil mimari uygulamalarında, özellikle konutların birçoğunda Hassa Mimarları Ocağı'ndan yetişme mimarların değil, mal sahibi ile birlikte çalışan dülgerler (marangozlar) veya duvarcı ustalarının yapım işini üstlendiği görülmektedir. (Faroqhi 2002).

Yapı Etkinliğinin Kurumsal Çerçevesi: Vakıflar

"Vakıf, özel bir bağışçının yaptırdığı hayır yapıtlarını yöneten kuruluştur." (Cerasi 1999, 74) Kunter'e göre vakıflar, ahlâki veya dini eylemleri ya da fakirlere odun ve kömür dağıtımı, askeri donanma için imza toplama, fakir gelinler için çeyiz alma gibi yardımları kapsayan geniş bir eylem dizisinden ve kamuya ait cami, okul, külliye vb. binaların inşaatı ve yönetiminden sorumluydular (Faroqhi 2002).

Vakıf yapılarının tümü kurumsal açıdan bakıldığında dini vakıflardır. Çerçevesi, 7 ve 8. yüzyıllarda kesin biçimini almış olan İslam hukukuna göre çizilmiş bu vakıflar, Osmanlı döneminde de aynı çerçevede hizmet vermişlerdir (Faroqhi 2002).

Dinsel Topluluklar ve Kentsel Dokuda Öne Çıkan Dini Yapılar

Dinsel toplulukların kentin fiziksel dokusuna yansımalarına bakıldığında, Osmanlı kentlerinde gündelik hayatın kent ölçeğindeki en önemli sembollerinin camiler ve tekkeler olduğu söylenebilir. Mahalle birimlerinde yerel mescitler, kentin bütünsel dokusunda ise külliye camileri önemli mimari yapılar olarak öne çıkmaktadır. Bu yapılar, büyüklükleri ve konumları ile kent dokusundaki odak noktalarını oluşturmaktadır (Resim 5-6-7). Bu mekânlar ayrıca sosyal açıdan dini cemaat oluşturma rolünü de üstlenmektedir ve bu bağlamda bir mekân olmaktan daha ötedirler. Özellikle külliye Osmanlı kentlerine damgasını vuran ibadet kültürünün egemen sembolü olarak nitelenebilir. "Bu sembol ana hatlarıyla kamu hizmetlerini bünyesinde toparlayan bir toplumsal örgütlenme modeline göre şekillenmiştir." (Işın 1991, 65)

Resim 5-6-7. Selimiye Camii (Edirne), Sultanahmet Camii (İstanbul) ve Şehzade Camii (İstanbul)
(H. Oya SAF Fotoğraf Arşivi)

Cemaatin belirli zamanlarda toplandığı cami, külliyein merkezinde yer alır. Şehir hayatını ilgilendiren kararlar bu mekânlarda cemaate duyurulmaktadır. Böylece cami, bir toplumsal kurum olarak, saray adına gündelik hayatın kamu düzenini kontrol altında tutmaktadır. Söz konusu kontrol mekanizmasının işlemlerini, eğitim ve sağlık hizmetlerini yürüten ve aynı zamanda bürokrasiye yönetici yetiştiren külliyeleer sağlamışlardır. Külliyeleerin bir diğer önemi de, halkın sağlık ve gıda ihtiyaçlarını karşılayan kamusal bir mekân olmasıdır (Işın 1991).

Tekkeler de toplumun kültürel yapısında önemli bir yere sahiptirler ve gündelik hayatın yaşam biçimlerini cemaate sunarak, Müslüman nüfusu tarikatlar içinde örgütlenme rolünü üstlenmişlerdir (Işın 1991). Tarikatların toplumsal, kültürel ve siyasi alanlarda gösterdikleri etkinliklerin bilinmesi, Osmanlı toplumunun tinsel yapısını kavrama açısından önemlidir (Kuban 1996). Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin, toplumu din adamlarının rehberlik ettiği hücreler halinde düzenlenmiş bölümlere ayırmaya çalıştığı ve Müslüman olmayan halk içinde de benzer bir düzeni aradığı söylenebilir. Bu düzeni sağlamaya çalışmakla birlikte, merkez, gayrimüslimlere, hem imparatorluk ölçeğinde, hem de kent ve mahalle ölçeğinde, cemaatin bütününe yönelik düzenlemeler de getirmiştir. Cerasi'ye göre cemaatler;

... etnik-dini beş gruba, millet-i hamse denen beş millete ayrılmıştır: Rumlar, yani Rum-Ortodokslar ve Slav Ortodokslar, Ermeniler, Katolik Ermeniler, Yahudiler, Katolik Latinler. (Cerasi 1999, 73)

Belirtilen gayrimüslim cemaatlerin, her birinin sınırlı özerkliği bulunmaktadır. Dinsel farklılıkların koşulladığı, toplumun farklı bölümlere ayrılması

kentsel alanda da kendini göstermiştir. Her grubun kendi mahallesinde yaşadığı bir sosyal strüktür içinde, Müslüman mahallesi, Ermeni mahallesi ve Yahudi mahallesi ayrımları oldukça nettir.

Osmanlı Kenti'nde Ekonomik Yapının Kentsel Dokuya Yansımaları

Kentin fiziksel yapılanmasında öne çıkan öğelerden olan cami ve ekonomik esaslardan kaynaklanan, pazar yeri gibi mekânlar, İslam şehirlerinin genel strüktürünü de etkilemiştir. Selçuklu şehirlerinde ticaret eylemleri şehri çevreleyen surların dışında yer almaktadır. Bu nedenle, sur kapıları ve yakınları, geçici pazar eylemlerinin gerçekleştirildiği mekânlar olarak kullanılmıştır. Osmanlı şehir yerleşmelerinde ise, ticari eylemlerin şehir dokusunun içinde yer aldığı görülmektedir. Çoğu zaman çarşının kuruluşunun ilk aşamasını kent kapılarında kurulan pazarlar oluşturmuştur. 16. yüzyıla kadar çarşı ile eş anlamlı olarak kullanılan pazar, açık havada yer alan haftalık çarşı veya panayır biçimindedir (Cerasi 1999).

Ancak Osmanlı kentinin açık morfolojisinde, ticaret merkezinin her zaman Osmanlı öncesi döneme ait surların yanına kurulduğunu savunmak güçtür. Çarşının kendisinin, çevresinde büyüyen yeni kentin geometrik merkezi haline geldiğini savunan tez olgun Osmanlı kentinin gerçeği için daha tutarlıdır. (Cerasi 1999, 119-20)

Osmanlı dönemi büyük ticaret şehirlerinde inşa edilen hanlar ve kervansaraylar, açık pazar alışverişinin yerini almaya başlamış, ticari eylemler bu yönde gelişmiş, kent dokusunda bu yapı türleri baskın duruma gelmiştir (Tosun 1983). Osmanlı toplumunda ticari eylemler öncelikle tarımsal üretime dayanmaktadır. Osmanlı devletinin en önemli gelir kaynağı tarım olmuştur. 17. yüzyıla kadar, devlet bütçesinden karşılanan asker ve bürokratlardan oluşan yönetici sınıfın harcamaları, fetih yoluyla ele geçirilen ekilmiş topraklardan alınan aşar vergisinden sağlanmıştır. Bu topraklar has topraklar adı altında doğrudan işletilmiş ya da timar toprakları olarak kullanıcılara, askeri kumandanlara ya da eski derebeylerine emanet edilmişlerdir (Cerasi 1999).

Sosyal ve ekonomik hayatın kent yaşamına yansımalarının bir sonucu olarak, 15 ve 17. yüzyıllar arasındaki dönemde, Osmanlı toplumunda kentsel yerleşimler genellikle ya bir ticaret yolunun üzerinde veya verimli bir toprağın yanında gelişme göstermiştir. 17. yüzyıldan sonraki dönemde, ekonomik gelişmelerin sonucunda liman şehirlerinin kurulmaya başlandığı söylenebilir (Tosun 1983).

15 ve 17. yüzyıllar arasında bir diğer önemli gelişme doğu-batı ticaretinin ve bu ticarettten alınan gümrük vergisi ile Osmanlı devletinin ekonomik gelirlerinin artması olmuştur. Yine aynı dönemde reaya'dan alınan gelirlerdeki ve savaş ganimetlerindeki artışlar da devletin gelirlerini oldukça arttırmıştır. Bu devirde vakıf yapılarına büyük yatırımlar yapılmıştır ve buna bağlı olarak kent dokusunda değişimler olmaya başlamıştır (Tosun 1983).

17 ve 18. yüzyıllar arasındaki dönemde, üretimde meydana gelen değişiklikler sonucunda Batı Anadolu'da bazı aileler güç kazanmaya başlamıştır. Yine aynı yüzyıllarda baş gösteren ayaklanmalar ve kırsal alandan alınan artık ürün oranının arttırılması, halkın büyük kitleler halinde kasaba ve şehirlere göç etmesine neden olmuştur. Bu göçler sonucunda, Niğde, Amasya, Tokat, Manisa, İzmir gibi şehir ve kasabaların nüfusları artmış ve fiziki dokuda bölünmeler olmuştur (Tosun 1983).

16. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl ortasına kadarki dönemde, Osmanlı kent sistemi içinde, toplumsal ve ekonomik ilişkilerdeki değişimlerin en çok hissedildiği

Osmanlı kent bölümlerinden birisi de ticaret merkezleri olmuştur. Bu dönemde, zanaat etkinliklerindeki gerilemeyle birlikte, kentin ekonomik ağırlığı ticaret etkinliklerine kaymıştır. Merkez çarşının kapladığı alan genişlemiş, yapı yoğunluğu ve binalardaki etkinlikler artmıştır, ancak sayıları artmakla birlikte ticari bina tipolojisinin temel yapı öğeleri olan hücresele dükkân ve avlu önemli bir değişikliğe uğramamıştır (Cerasi 1999).

Osmanlı kentinin ticaret ve zanaat işlevleri, dükkân ve atölyelerin sıralandığı bir veya daha fazla sokaktan oluşan ve konutları mutlak şekilde dışarıda bırakan, tek bir alanda yoğunlaşmaktadır. Büyük kentlerde ise birden fazla olmakla birlikte az sayıdaki alanlarda bu işlevlerin yoğunlaştığı görülür. "Çarşı, kentleşmiş yüzölçümünün %6'sı ile %10'unu kaplar." (Cerasi 1999, 119) Çarşının kalbi bedesten'dir. Çevresine yerleşen dükkânlar belirli bir sıraya göre konumlanırlar. Satılan malın değerinin ölçüt kabul edildiği bu sıralamada, en yüksek fiyatlı malların satıldığı dükkânlar bedestene en yakın yerde konumlanırlar. Bu yerleşim düzeni merkezi bedesten olan bir çember oluşturacak şekilde devam etmektedir. Çemberin ilk halkasını hanlar oluşturur; bir sonrakinde değeri daha az olan dükkânlar ve zanaat bölgeleri, en dış bölgede ise deri atölyeleri ve pazarlar yer alır (Cerasi 1999).

Sekiz asır boyunca Türk-Anadolu ticaret merkezinin değişmez öğelerini;

- Küçük boyuttaki dükkânlar,
- Tek ve bütün bir bina içinde inşa edilmiş paralel iki dükkân sırasından meydana gelen arasta,
- Zanaatkârlar, tüccarlar ve gezginlerin kullandığı hücrelerle çevrelenmiş revaklı bir avludan oluşan han,
- Değerli malların depolanmasına ve ticaretine hizmet eden, dikdörtgen plan düzeninde, kolonlu, kalın duvarlı ve özel kapılarıyla dikkat çeken bedesten ve
- Genelde ahşap pergola ve saçaklarla, daha seyrek olarak da örgü duvar ile örülmüş, çok düzensiz olmayan dar sokaklar oluşturmuşlardır. (Cerasi 1999)

Tipolojik-mimari açıdan Osmanlı kentinin merkez çarşısı, üç basit tipin oluşturduğu ve çeşitli devirlerde işlevsel ve morfolojik yönden farklılık göstermiş birleşimden geçmiştir: Tek ışık açılımlı dükkân, revaklı avlu, tonoz ve kubbe ile örtülmüş kolonlu oda. Avlu ve sokak çarşının düzenleyici öğeleridir. (Cerasi 1999, 121)

Sonuç olarak, Osmanlı öncesi İslam kentinde avlunun, Osmanlı öncesi Türk kentlerinde ise pazarın baskınlığına karşın, olgun Osmanlı kentinin temel öğesi olarak sokak öne çıkmaktadır (Cerasi 1999). Çarşının strüktürel yapısındaki değişim, Osmanlı kentine yansımış ve fiziki dokunun oluşumunda etkili olmuştur. Bu bağlamda merkez çarşı, bedestenler, hanlar, arastalar, dükkânlar, atölyeler ve pazarlar kentin öne çıkan mimari öğeleri olarak kent dokusunun çekirdeğini oluşturmuşlardır.

Ekonomik Yapının Kentsel Dokuya Yansımaları Bağlamında Esnaf-Ah-i Örgütleri'nin (Loncalar) Yeri

Ekonomik yapının kentsel dokuya yansımaları bağlamında Osmanlı kentlerinin temel özelliklerinden birisi de Esnaf-Ah-i örgütlerinin yapısıdır. Esnaf-Ah-i örgütleri, iç işleyişleri ve kuralları Selçuklu döneminde belirlenmiş olan, sosyal ve ekonomik dayanışmanın bir sonucu olarak ortaya çıkmış yapılanmalardır. Yarı dinsel nitelik de taşırlar ve loncalar olarak da adlandırılırlar (Tosun 1983). "Esnaf loncaları, tarikatların gündelik hayat pratiğindeki uzantılarıdır." (Işın 1991, 85) Kuban'a göre, Osmanlılar, İslâm kent toplumuna ait dayanışma düzeninin öğelerini bu kurumlarla korumuşlardır (Kuban 1996).

Osmanlı kentlerinde gündelik hayatın ekonomik yükü, esnaf ve zanaatkâr loncalarının omuzlarındadır. Bu bağlamda kentlerde asker ve ulema sınıfı dışında kalan tüm erkek nüfus, bu örgütler içinde yer almaktadır. *Şeyh, nakib, duacı, çavuş, yiğitbaşı ve kethüda* esnaf loncalarının yönetiminde söz sahibi olan kişilerdir. Bu yapılanma içerisinde yer alan her birim, aynı zamanda usta (zanaatçı) yetiştiren birer okul görevi yapmaya devam etmektedir. Her zanaat dalına ait dükkân ve imalathanelerin her biri bir üstadın yönetimi altındadır. Bu kişilere ahi adı verilmektedir. Ahilere aynı zamanda esnaf şeyhleri ya da esnaf kethüdaları da denilmektedir. Kethüda, Lonca'yı Saray'a karşı temsil eden kişidir. Onun yardımcısı ve işçilerin şefi konumunda olan kişi ise yiğitbaşısıdır. Ahilerin içinden, en fazla iş hacmine sahip olan loncanın şefi, "ahi baba" adı altında bütün esnaf loncalarının başkanı konumundadır (Akdağ 1995). Esnafın kalitesiz mal satanını ve hile yapanını cezalandırma yetkisi muhtesiplerdedir. Doğrudan merkeze karşı sorumlu olan muhtesibi ise sadrazam kontrol etmektedir. Sadrazamın görevleri arasında pazarın kontrolü de vardır. Bu görevi yerine getirirken kendisine, başta İstanbul kadısı olmak üzere, yeniçeri ağası ve muhtesip gibi görevliler eşlik etmektedirler. Sadrazamın başkanlığındaki pazar denetlemeleri genellikle önemli ekonomik kararların alınması öncesinde, piyasanın nabzını yoklamak için yapılmaktadır (Işın 1991). Işın'a göre; şehrin "gündelik hayatını şekillendiren iktisadi dinamikler, lonca tipi örgütlenmelerin denetiminde kaldıkları sürece, maddi ve manevi kültürün dolaşımını şehir dokusuna dengeli biçimde aktarabilmişlerdir." (Işın 1991, 63).

Bu bağlamda lonca yapılanmasının kent içerisinde birtakım odaklar yarattığını söylemek yanlış olmayacaktır. Esnaf ve zanaatkâr meslek gruplarının yerleştikleri han ve kervansaraylar da, ticari merkezlerin oluşumunda, en az çarşılar kadar belirleyici bir öneme sahip olmuşlardır. Hanlar farklı cemaatlere mensup esnaf gruplarının, sahip oldukları meslek kültürlerini birbirlerine aktarmaları için elverişli bir ortam sağlamaktadır (Işın 1991).

Esnaf-tüccar sınıfı, gündelik hayat içindeki toplumsal statü açısından iki farklı şekilde gruplanmaktadır. Birincisi dini kökenli bir sınıflandırmadır ve esnaf gruplarını bağlı buldukları cemaate göre sınıflandırmaktadır. Mahalleler arasındaki etnik ayrım nedeniyle bu sınıflandırmada bir esnaf grubunun sivil hayatı, kendisine ayrılmış mahalle sınırlarıyla çevrili kalmaktadır. İkinci sınıflandırma pratik nedenlerle esnaf gruplarını, bağlı oldukları dini cemaatlere bakılmaksızın, yalnızca temsil ettikleri mesleklere göre sınıflandırmaktadır. Bundan dolayı farklı dini cemaatlere mensup gruplar, yalnızca mesleki kariyer esas alınarak gündelik hayatta bir arada bulunabilmektedir. Gündelik hayatın temel ihtiyaçlarını karşılayan esnaf-tüccar zümre sektörel açıdan bakıldığında, başlıca iki ana sektörde faaliyet göstermektedir. Bu sektörlerden ilki, azınlıkların egemen olduğu gıda ve yakacak sektörü, ikincisi ise giyim kuşam ve mefruşat sektörüdür. İkinci sektörün hammadde ihtiyacını da denizcilik sektörünü elinde bulduran azınlık tüccarları sağlamaktadır. Başta dokuma örnekleri olmak üzere çeşitli ev araç gereçlerinin imalatı ise büyük ölçüde Müslüman zanaatkârlar tarafından gerçekleştirilmektedir. Gemi taşımacılığında Rumlar etkin role sahiptir. Değerli madenleri işlemede ise Ermeni ve Yahudilerin üstünlükleri vardır (Işın 1991). Esnaf-tüccar zümrenin örgütlenme biçiminin ve bu bağlamda ortaya çıkan mimari yapının Osmanlı kentsel dokusunun oluşumunda etkili olduğu düşünülebilir. Ayrıca farklı grupların etkin olduğu gemi taşımacılığı ve maden işleme gibi sektörlerle göre mahallelerin konumlandığını varsaymak da yanlış olmayacaktır.

Mahalle Kurgusunun Kentin Fiziksel Yapılanmasındaki Yeri

Mahalle hem toplumsal, hem de fiziki yapısı ile bir bütün teşkil eden kentsel bir kurumdur. Kentin toplumsal içeriği, cami ile külliye, çarşı ve saray arasında

bölünmektedir. Mahalle ise konut dokusu ile kentsel bir kurum olarak aile varlığına ve ilişkilerine denk düşen sosyal bir yapılanmayı yansıtmaktadır. Cami ve çevresindeki yapılar bu doku içerisinde daha yaygın bir sosyal içeriğe karşılık gelmektedir ve mahallelerin odak noktaları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı kentlerinde şehrin fiziksel gelişiminin, yeni mahalleler kurulması yoluyla olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı toplumsal yapısının genel gelişme süreci ile şehirlerde mahalle birimlerinin ortaya çıkışı arasında paralellikler bulunmaktadır (Kuban 1996). İlk mahalleler, cemaat tipi örgütlenmelerin oluşturduğu küçük ölçekli yerleşim birimleri olarak dikkat çekmektedirler (Işın 1991). Köylülerden, göçebelerden ve başka bölgelerden gelen göçmenlerden oluşan homojen gruplar, topluluklar halinde, etnik kökenlerine veya aynı toplumsal, mesleki veya dini gruplara ait olmalarına göre yerleşerek, yeni mahalleler kurmuşlardır. Topluluğun başında çoğunlukla dini lider veya serveti ya da otoritesi için saygı duyulan bir kişi figürü olan kurucu bulunmaktadır (Cerasi 1999). Mahalleler isimlerini de genellikle bu otorite figürü kişilerden almışlardır (Işın, 1991). Kente yeni gelen topluluklar evlerini genellikle bir ibadethane ya da dini kompleksin çevresinde inşa etmişlerdir. Mahallelerden oluşan yerleşim dokusu içindeki boşluklar, daha sonraki göç dalgalarıyla doldurulmuşlardır. Bu nedenle de dağınık dokuda konut alanlarına haritalarda çok nadir rastlanmaktadır (Cerasi 1999).

Mahallenin yapılanmasında dikkat edilen bir diğer nokta da gündelik hayatın temel ögesi olan nüfus dengesinin sağlanmasıdır. Kentin farklı dini cemaatlere mensup, sürgün yoluyla iskân edilmiş, kalifiye bir nüfusu da barındırması düşünülmüştür. Bu bağlamda öncelikle şehrin ekonomik düzeninin gelişmesine yardımcı olacak zanaat erbabı ile idari ve dini açıdan söz sahibi ailelerin yerleştirilmeleri sağlanmıştır. Müslüman ve Hıristiyan toplulukların ayrı mahalleler oluşturacak şekilde yerleştirilmeleri de mahalle kültürünün doğmasında en önemli etkenlerden biri olmuştur (Işın 1991).

Mahallelerde idari açıdan merkezîyetçi bir yapılanma modeli görülmektedir. Müslüman mahalleleri bu bağlamda idari açıdan imama bağlıdır (Işın 1991). Mahalleler ile ilgili yönetmelikler dini bir temele dayanmaktadır. Mülki, beledi ve adli yetkilerle donatılmış cami imamı, 1829'a kadar mahallenin en üst otoritesi olarak görev yapmıştır (Cerasi 1999). İmanın yetki alanları idari konularla sınırlı olmayıp, gündelik hayatın temel konularında da tek sorumlu kişidir. Ayrıca mahallenin huzurunu bozanlara karşı yaptırım yetkisi bulunmaktadır. İmanın Müslüman mahallelerindeki rolünü, Hıristiyan mahallelerinde papazlar, Yahudi mahallelerinde de hahamlar üstlenmişlerdir (Işın 1991). 1829'da, imamın yetkileri sınırı aşmaya ve baskı yaratmaya başlayınca, bir yasa ile yanına iki muhtar verilmiş ve ihtiyar meclisi kurulmuştur. Bu kişilerin mahallenin aile reisleri tarafından seçilmekte olduğu bilinmektedir (Cerasi 1999).

Klasik dönem mahallesinde güvenliğin sağlanması önem taşımaktadır. Mahalle yönetiminde, kolluk görevini yerine getiren ve idari yönden mahalle imamlarına bağlı olan *pazvant* adı da verilen *pasbân*lar, yani ücretli bekçiler yer almaktadır. Mahallelerde yaşam standardının belli bir düzeyde tutulabilmesi önem taşıyan bir konu olmuştur. Bu bağlamda bir takım düzenlemeler getirildiği görülmektedir. Bunlar arasında en dikkat çekici olanı, bir çeşit sosyal yardımlaşma sandığı sayılabilen ve iyi durumda olan kimselerce finanse edilen, Avarız Sandıkları'nın kurulmasıdır. Bu sandıklar, ihtiyaç oranında düşük faizli kredi sağlamanın yanında, başta fakir, dul ve yetimlerin bakımı olmak üzere, tüm yardım harcamalarının kaynağını oluşturmuştur (Işın 1991).

Sonuç olarak mahallenin fiziki yapılanması ve biçimsel özelliklerini belirleyen bir takım mekanizmaların varlığı söz konusudur ve bunlar yüzyıllar boyunca

değişmeden sürmüştür. Müslüman mahallesinin merkezinde cami-mescit vardır. Mahalle merkezinin cami olması (Resim 8-9) tipik bir özellik göstermekle birlikte türbe, hamam, çeşme, mektep gibi yapıların etrafında kurulan yerleşim bölgeleri de görülmektedir. Hıristiyan ve Yahudi cemaatlerin mahalleleri de aynı nedenlerle kilise ve sinagoglar çevresinde şekillenmişler ve büyük ölçüde bu dinsel merkezlerin etkisiyle kültürel örgütlenmelerini gerçekleştirmişlerdir (Işın 1991). Osmanlı kentlerinde kendine ait coğrafyayı "işaretlemek" mahalle merkezinin görevidir denilebilir. Çeşme, küçük meydan, mescit veya eğer mahalle yeteri kadar büyük ise cami, okul ve kahvehane mahalle merkezini belirleyici rol oynamaktadır. Cerasi, mahalleleri, ibadethane, okul, kütüphane, yiyecek dükkânları, çeşmeler ve bazen bir hamam gibi kamusal ve ortak öğelere sahip, henüz gelişimini tamamlamamış idari bir strüktür tarafından yönetilen küçük kent köyleri olarak tanımlamaktadır (Cerasi 1999).

Resim 8-9. Safranbolu Şehir Merkezinden Fotoğraflar (H. Oya SAF Fotoğraf Arşivi)

"Hiçbir zaman çok geniş boyutlara sahip olmayan mahalle, birkaç on veya bir-iki yüz evden oluşmuştur. Ayverdi ve Aktüre, İstanbul ve yedi Anadolu taşra kenti için, ortalama 150 ile 2000 arasında değişen nüfuslardan" (Cerasi 1999, 72) bahsetmektedirler.

Mahalleler, kent merkezlerine uzanan ana caddenin (matris sokaklar) yanında, çok sayıda çıkmaz sokaktan oluşmaktadır (Resim 10-11-12). Bu durum büyük ölçüde, daha önce değinilmiş olan, İslâm'ın aile dokunulmazlığı ve mülkiyet kavramlarıyla ilişkilendirilebilmektedir. Çıkmaz sokak, sokak olmaktan öte, bir ya da birkaç eve hizmet eden bir geçit vazifesi görmektedir. Mescidin ya da çeşmenin çevresi dışında planlanmış hiçbir ortak kent mekânı bulunmamaktadır. Mahallelerin fiziksel yapılanmasında Müslüman toplum düzenine ait ilkeler etkili olmuştur. Bu ilkelerden birincisi, mülkiyete duyulan karşılıklı saygıdır. Bu bağlamda ilk yerleşenlere öncelik tanınmaktadır. Sonradan yerleşenler evlerini önceden gelenlerin manzarasını kapatacak şekilde yapamazlar, onun evinin içine bakan bir pencere açamaz, bir balkon yapamaz ya da kapısına ulaşımını

Resim 10-11-12. Edirne, Kütahya, Bursa Kentlerinden Osmanlı Dönemi Sokak Dokusu Fotoğrafları (H. Oya SAF Fotoğraf Arşivi)

engelleyemezler. İkinci ilke ise, hanenin mahremiyetidir. Mahremiyet evlerin fiziksel olarak içe dönük yapılmasını gerektirmiştir (Kuban 1996). Saray yapıları dışında Osmanlı toplumunda konutun, hiçbir zaman sahiplerinin zenginliğinin, soyluluğunun ya da görkeminin bir ifadesi olarak tasarlanmadığı görülmektedir. Plan tipolojilerinin gelişiminde fonksiyonel özellikler etken olmuştur.

Sokak dokusu, evlerin zemin katlarını çevreleyen, ardında geniş mekânların bulunduğu, pencere açıklıkları olmayan duvarları, yine Osmanlı kentlerinin kendine özgü özelliklerinden biri olarak göze çarpmaktadır. 19. yüzyıla kadar konutlarda mahremiyet nedeniyle zemin katlar, ya penceresiz ya da bir-iki küçük pencereye sahip bir şekilde tasarlanmışlardır. Konutların, biçimsel açıdan, yapım teknikleri ve bezeme açısından farklılaşmalar göstermesine karşın, konut alanlarının yapılanma kurgusu aynı kalmıştır.

Resim 13-14-15. Osmanlı Konutlarından Örnekler (Sırasıyla; Safranbolu Evleri, Muğla Karaosmanoğlu Konağı, Cumalıkızık-Bursa Evleri) (H. Oya SAF Fotoğraf Arşivi)

Endüstri çağı öncesi Osmanlı kentlerinin en belirgin özelliği, Türk konut anlayışındaki bahçeli ve avlulu ev düzeni ve bunun sonucunda oluşan yerleşim dokusudur. İlk göç döneminin ardından, depremler, yangınlar ya da büyük külliyelerle sarayların inşası gibi çeşitli yapısal değişim mekanizmaları, bahçe ve ev ilişkilerinde çeşitli varyasyonların ortaya çıkmasına neden olmuş olmalıdır. Ancak güvenilir ilk haritaların 20. yüzyıla ait olması ve erken dönemlerde, ev ve bahçenin fiziksel ilişkisinin niteliğini gösteren birkaç minyatür dışında hiçbir belgenin bulunmaması nedeniyle, bu değişim ve düzenlere ilişkin bilgilerimiz yok denecek kadar azdır (Kuban 1996).

SONUÇ

Osmanlı kentinin sosyal ve kültürel yapısındaki dört kademelenme; İmparatorluk yönetimi, Dinsel topluluklar, Esnaf-Ah-i örgütleri ve Mahalleler fiziksel çevrenin biçimlenmesini belirlemiştir. Vezir, subaşı ve sancak valisi gibi imparatorluk veya eyalet yönetimlerinin üst kademelerinde bulunan kişilerin gücünü temsil eden saraylar, konaklar, selatin camileri ve külliyeler Osmanlı kentlerinin odak veya referans noktaları olmuştur. Yapım sürecinin kapsamlı bir organizasyon gerektirdiği, dolayısıyla pahalı olan taş konstrüksiyon bu yapıları tasarlayan ve denetleyen bir mimar vardır. Öte yandan toplumun diğer grupları, daha ucuz ve yapı ustalarının inşa ve kontrol ettiği ahşap konstrüksiyon evlerde, bu evlerin yer aldığı mahallelerde barınmaktadırlar. Dinsel farklılıkların koşulladığı, toplumun farklı bölümlere ayrılmış olması ilkesi kentsel alanda da kendini göstermektedir. Her grubun kendi mahallesinde yaşadığı bir sosyal strüktür içinde, Müslüman mahallesi, Ermeni mahallesi ve Yahudi mahallesi ayrımları oldukça nettir. Evlerin özellikleri de farklılaşmaktadır. Müslüman evleri bahçeli, ahşap konstrüksiyon ve çatısı uzun saçaklı iken, gayrimüslim evleri sıra ev düzeninde,

taş konstrüksiyon ve çatısı bir silme ile biten evlerdir. Bununla birlikte, evlerin özelliklerinin mahalle sınırlarında birbirine karıştığını, yukarıda sayılan keskin ayrımların silikleştiğini de belirtmek gerekir. Örneğin, Müslüman evinde üst katın sokağa uzanan çıkması, gayrimüslim evinde benzer bir yapı bileşeni olarak, pencereci bir cumba olarak karşımıza çıkar. Esnaf-Ahi örgütlerinin imalat ve perakende dükkanları, hanlarda, kervansaraylarda, bedestenlerde ve kapalı çarşılarda lokalize olmuştur. Kentlerin ticari merkezini biçimleyen bu yapılar, varlıklı ailelerin kurduğu vakıflar yoluyla yapılmıştır. Vakıf kurmak, bu vakıf yoluyla cami, han, hamam ve çarşı inşa etmek bir kentsel gelişme stratejisi olmuştur. Merkezin büyümesi kentin büyümesini koşullamıştır. Mahallelerin oluşumu kan bağına dayalı bir gruplaşmaya işaret etmektedir. Belki de bu nedenle, bir mahalledeki gelir düzeyi farklılığı sadece evin büyüklüğü ile tahmin edilebilmektedir. Bir mahalledeki varlıklı aile evi düşük gelirli aile evine bitişiktir. Zemin katın taş konstrüksiyon beden duvarlarına oturan iki veya üç adet üst katın kerpiç dolgu ahşap konstrüksiyon yapı sistemi her iki evde de aynıdır. Ancak, varlıklı ailelerin evleri genellikle üç katlıdır ve oda sayıları daha fazladır. Zemin kat depolama ve birinci kat evin hizmetkârlarına ayrılmıştır. Son kat aile reisi ve ailesi içindir. İkili pencere düzeninin içinde üst kısımda bulunan bir dizi revzen pahalı olduğu için varlık göstergesidir. Benzer biçimde odaların tavan süslemeleri, duvarlardaki çini uygulamaları, kalem işleri, detay ve süslemelerdeki işçiliğin kalitesi, ocaklar, dolaplar ve kapılar, tümü ailenin varlıklı oluşunun göstergeleridir.

Kısaca denilebilir ki, Osmanlı kentinin sosyal ve kültürel yapısı, fiziksel çevrenin oluşumunu hem makro, hem de mikro düzeyde belirlemiştir. Bir başka deyişle bu belirleyicilik, sadece kent formunda değil, bir mahalledeki evlerin ayrıntılarında bile gözlenebilir.

Kaynaklar

- Akdağ, M. 1995. *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 2 (1453-1559)*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Aktüre, S. 1978. *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi*. Ankara: ODTÜ, Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi.
- Cerasi, M. M. 1999. *Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*. (çev.) E. Işın. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Faroqhi, S. 2002. *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*. (çev.) H. Kuruyazıcı & A. Anadol. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Işın, E. 1991. "Modernleşme Öncesi İstanbul'da Gündelik Hayat." içinde *İstanbul İçin Şehringiz*, (der.) T. Ilgaz, s.57-93. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları .
- Kuban, D. 1995. *Türk Haya'lı Evi*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Kuban, D. 1996. *İstanbul Bir Kent Tarihi, Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*. (der.) A. Anadol. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Lapidus, I. (1984). *Muslim Cities in the Later Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pinon, P. 1999. "Anadolu ve Balkanlar'daki Osmanlı Kentlerinde Kentsel Dokular Tipolojisi Üzerine bir Deneme." içinde *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslararası bir Miras"*, (der.) N. Akin, A. Batur, S. Batur, 166-79. İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları.
- Saf H. O. 2004. "A Typological Analysis of Parcel-House Relationship in Ottoman Western Anatolian Cities: The Case of Kula." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü.
- Tosun, Y. 1983. *17-19. Yüzyıllarda Batı Anadolu'da Osmanlı- Türk Şehir Dokuları Bu Dokuları Oluşturan Evler ve Korunmaları*. İzmir: Ticaret Matbaacılık T.A.Ş.

The Representation of Ottoman Social Structure on the Urban Layout

Hayriye Oya SAF*; Emre ERGÜL**

* Department of Architecture, Mersin University

** Department of Interior Architecture and Environmental Design, İzmir Economy University

Abstract

Architectural elements and their symbolic features draw the attention in the Ottoman city image. Residential neighbourhoods, consisting of houses located in walled large gardens and on hills with narrow streets, minarets, arches, domes and chimneys are the elements of this image. Other pieces; low-rise public buildings and small shops shaped by the social, cultural and economic life, gardens and dervish lodges which are the reflection of religious life are the integrated elements of city panorama.

The method of this study is based on the Islamic city model of Lapidus. Four levels of social organization defined in the model are State organizations, Religious communities, Artisan-Akhi organizations and Neighbourhoods. These are seen in Islamic societies were also appeared in Anatolian cities of the empire. It can be said that this form of organization is the basis of community life in both urban and rural areas in Muslim societies and determines the physical structure of cities. In this context, the representation of social organization groups in the model, on Ottoman urban layout is examined.

At the end of this study, four main findings are encountered. Palaces, mansions and mosques representing the power of administration staff are the focal points of Ottoman cities. The fact that the society is divided into different sections by religious differences, Muslim, Armenian and Jewish neighbourhoods are clearly separated. The manufacturing and retail shops of Artisan-Akhi organizations in caravanserais and covered bazaars, have formed the commercial centre of cities. The formation of neighbourhoods indicates a kin-based grouping. Probably, therefore, the difference of income level can only be understood with the size of houses.

In short, the social and cultural structure of Ottoman city has determined the formation of physical environment at both, macro and micro levels, which means, both in the urban form and in the details of houses.

Keywords: Islamic City Model, Ottoman Society Structure, Ottoman City, Ottoman Neighbourhood

Submitted | Gönderim: 26.02.2019
Accepted | Kabul: 27.03.2019

Correspondence | İletişim:
oyasaf@mersin.edu.tr

doi: 10.5505/sjcrp.2019.77487